

תוכן העניינים

1	מבוא
	שער ראשון: דרכי ההתמודדות עם חרדות המוות
23	ניסן רובין מלאך בין העולמות: מלאך המוות בתפיסת חז"ל
64	משה חלמיש "החיים והמות אחים" או "מות וחיים": מוות שהוא חיים
100	שלמה קסירר מטפיזיקה ופסיכולוגיה של האָבֶל בהקדמת הרמב"ן לתורת האדם
133	מוריה רחמני "כוסית עם המוות מרימים": הבניית המוות וביטוי זהות בקיום ריטואלי במצב טראומתי בשואה
160	אבינועם רוזנק על החרדה: דגמים של חרדה נוכח המוות והקשרם ההלכתי
	שער שני: הלכה ומטא-הלכה בסוגיית המוות
185	מיכאל בריס חלל ומרחבים לא קדושים: דיני טומאת המת בתודעה ההלכתית
217	יעקב שפירא כיבוד ההורים לאחר מותם: זיכרון, המשכיות או הצלה

- עירית עופר־שטרק
שיקולים ערכיים בדיון ההלכתי על קביעת רגע המוות:
253 הרב אליעזר יהודה ולדנברג והרב שלמה גורן
- שרון שלום ואבינועם רוזנק
291 מות משה: שני מדרשים ושתי אסכולות הלכה
- יהודע עמיר
לחיות עם זכרם של החיים שתמו: התמודדויות רפורמיות עם
323 היחס למוות ולחיים
- רב־שיח על הכחשת המוות: פסיכולוגיה ופילוסופיה של ההלכה
הרב דניאל אפשטיין, חביבה פדיה ורענן קולקה
359 (אבינועם רוזנק: מנחה)
- רשימת המשתתפים
389

מבוא

הכותרת "המוות והפילוסופיה של ההלכה" דורשת הסבר: למה מוות, ועד כמה עשוי מושג זה להיות משמעותי להבהרת תובנה עמוקה על עולם ההלכה? יתר על כן, לכאורה, הדיון ההלכתי במוות אינו נדיר; להפך, הוא נפוץ ביותר. גם הדיון המחקרי העוסק בסוגיות הנוגעות במוות ובהלכה מוכר. מה מבקש אפוא קובץ זה לעשות שעוד לא נעשה? אכן, סוגיית המוות וההלכה נרונה בהקשרים רבים בעבר, וראוי להזכירם כדי לעמוד על ייחודו של קובץ זה:

1. **ספרות הלכתית רבנית:** ישנה סוגה של ספרות הלכתית ענפה הרנה במנהגי האבלות ובהלכות ליווי המת וקבורתו.¹ סוגה זו היא סוגה של ספרות נורמטיבית המתמודדת עם אירועים הלכתיים המאתגרים את הפסיקה,² ומתארת את חילופי המנהגים והדינים בכל הנוגע להלכות אונן, קבורה ואבלות.

1 אי־אפשר להביא רשימה סבירה של ספרות כזו. בעיון בקטלוגים של הספרייה הלאומית אפשר למצוא כאלפיים חיבורים אשר להם נגיעה לנושאים אלה בהקשרים הנדונים כאן. זהו מספר גבוה במיוחד, המעיד על עיסוק רב, אולם הוא אינו חריג לחלוטין. מספר דומה של כותרים אפשר למצוא בעיסוק בנושאי שבת או הלכות שחיטה. עם זאת, נושאים אחרים לא זכו למספר כותרים כה משמעותי. לתופעה זו זיקה למניע האינטלקטואלי של קובץ זה: המוות הוא דבר מטריד, מניע ומפעיל, וככזה, הוא דרש עיסוק הלכתי נרחב, וגם השתהות פילוסופית העשויה לבאר את המהלך ההלכתי כולו.

2 חיבור קלאסי העוסק בסוגיית ההתמודדות עם המוות הוא ספרו של הרב יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי, **גשר החיים**, ירושלים: נ"א טיקוצ'ינסקי, תש"ך (יצא לאור לראשונה בשנת תש"ז). דוגמה מובהקת להתמודדות עם שאלות מאתגרות נוכח המוות נמצאת בהחלטת מועצת הרבנות הראשית בנושא ההשתלות, שחיבר הרב שאול ישראלי, ופורסמה בברקאי: ביטאון רבני מרכזי לענייני רבנות ד (אביב תשמ"ג), עמ' 11-14, תחת השם "הנוסח המלא של החלטת מועצת הרבנות הראשית בנושא ההשתלות". אפשר לקוראה באתר דעת. בנושא זה ישנה ספרות רבנית ענפה ביותר, שממנה אביא באופן מדגמי רק שלושה מאמרים: יהושע ויסינגר, "טהרה" למת שנפטר ממחלה מדבקת", **תחומין** לו (תשע"ו), עמ' 234-247; תומר מבורך, "שיעור חלקי המת המחייב קבורה",

2. **ספרות תמיכה והנחיה:** סוגה ספרותית המבקשת לסייע לעומד מול מתן ולאבל באבלו, ולהנחותם.³ בספרות זו תובנות הלכתיות, פסיכולוגיות וחינוכיות. היא פונה אל הקורא הנזקק לה במצוקתו ומלווה את האדם ברגעי צערו תוך שימוש בשפה נורמטיבית, בהלכה ובאגדה.
3. **הכתיבה המחקרית על הלכה ומוות היא בעיקרה היסטורית, השוואתית ופנומנולוגית.** המחקר ההיסטורי חושף מנהגי הלוויה, קבורה ואבלות שנהגו בעבר, את הקשרם התרבותי⁴ ואת משנתם הספציפית של

תחומין לג (תשע"ג), עמ' 407-416; יצחק רודריג, "השתלת איברים מאדם שמת מוות מוחי", *מלילות ג* (תש"ע), עמ' 110-118.

3 ראוי להזכיר בהקשר לכך את החלקים השני והשלישי של ספרו של הרב יחיאל מיכל טיקוצינסקי, *גשר החיים* (לעיל הערה קודמת). כן ראו Maurice Lamm, *The Jewish Way in Death and Mourning*, Middle Village, NY: J. David Publishers, 2000; גבריאל גולדמן, *מעולם ועד עולם: ספר הדרכה לאבלים*, ירושלים: קורן, 2011; הנ"ל, *מעולם ועד עולם: ספר הדרכה לאבלים לכלל עדות ישראל*, ירושלים: המכון הישראלי לפרסומים תלמודיים, תשס"ו; יקותיאל יהודה גרינוולד, *כל בו על אבלות*, ניו יורק: קולומבוס, תש"ז; Rabbi Stuart Kelman, and Dan Fendel, with Rabbi Jason Weiner, *Nihum Aveilim: A Guide for the Comforter*, Oakland CA: EKS Publishing Co., 2015, ועוד הרבה.

4 אביא כמה דוגמאות על קצה המזלג: דן בהט, "מערות קבורה מימי בית שני בירושלים", *עתיקות ח* (תשמ"ב), עמ' 34-40. באותו קובץ ראו גם מאמריהם של עמיחי מזר, עמוס קלוונר, שרה בן אריה, ורדה זוסמן ורבים נוספים; יפה אהרון, "מנהגי קבורה בק"ק חברון במאה ה-19", *מחקרי יהודה ושומרון יג* (תשס"ד), עמ' 255-260; ירון בן נאה, "קבורה, חברות קבורה וכתובות מבית הקברות של קהילת יהודי קהיר במפנה המאות הי"ז והי"ח", *פעמים 98-99* (תשס"ד), עמ' 187-224; מיכאל אביעז, "מנהגי מוות, קבורה ואבל בכתבי יוסף בן מתתיהו", *קתדרה 152* (תשע"ד), עמ' 7-36; חנניה היומי, "מערת קבורה בטלזוה" ו"מערות קבורה באיתמר", *עתיקות 32* (תשנ"ז), עמ' 119-123, 87-90; עדנה שטרן, "מערות קבורה בכסרא", *עתיקות 33* (תשנ"ח), עמ' 103-135; זאב וייס, "נוהגי קבורה בבית שערים ותאריכו של בית הקברות הנשיאותי", *ציון עה*, ג (תש"ע), עמ' 265-290. יש מאות מאמרים כגון אלה בקבצים שונים ובכתבי עת כגון *עתיקות*, *נקרות צורים*, *ארץ ישראל*, *תורה שבעל פה*, *נופים*, *חידושים בחקר ירושלים*, *בית מקרא*, *מחקרי יהודה ושומרון*, *קדמוניות ו-Journal of Halacha and Contemporary Society*, ובקבצים כגון: *אירית יזרסקי* (עורכת), *חפירות ותגליות ביהודה ובבנימין*, *המנהל האזרחי ביהודה ושומרון*, *תשס"ט*; אהרן אופנהיימר, ישעיהו גפני ומנחם שטרן (עורכים), *יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד: מחקרים לכבודו של שמואל ספראי*, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ג.

חז"ל ושל חכמי ימי הביניים בנושאים אלה (כגון מוות בדיני עונשין⁵ ועוד).⁶ המחקר ההשוואתי מתחקה אחר הזיקות והשינויים של הנורמות ההלכתיות לעומת המצוי במרחבי תרבות ודתות אחרות שהיו בזיקה לדת היהודית והשפיעו על השיח ההלכתי.⁷ המחקר הפנומנולוגי מאפשר תיאור מרחב מגוון של דיני לוויה, קבורה ואבלות במסורת היהודית.⁸

5 לדוגמה, יחסם של חז"ל לעונשי מוות: מנחם כהנא, "סתם מיתה: סקילה או חנק – לבחינת רבדיה של משנת סנהדרין", אהרון ממן ורבקה בליבוים (עורכים), ספר זיכרון למוריה ליבוון: מחקרים במדעי היהדות, ירושלים: מאגנס, תשע"א, עמ' 17–26; ברכיהו ליפשיץ, "מיתה לזה ותשלומין לזה", שנתון המשפט העברי ו-ז (תשל"ט–תש"ס), עמ' 203–242.

6 לדוגמה: יוסי גרין, "ואתם פרו ורבו" (בראשית א, כח), גם לאחר מיתה? הרהורים על ההולדה לאחר מיתה בדין העברי", מאזני משפט ג (תשס"ג–תשס"ד), עמ' 119–154.

7 איתמר זינגר (עורך), קברים ונוהגי קבורה בארץ-ישראל בעת העתיקה: קובץ מאמרים, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ד; רו"ה יעקב, "קבורה בארץ ישראל", יצחק אלפסי (עורך), שערי שמואל: ספר זכרון לשמואל קלוגהפט ז"ל, בת ים: משפחת קלוגהפט, תש"ס, עמ' 103–113; אלי ינאי, "מנהגי קבורה בתקופת הברונזה הביניימית באגן תחתון של האיילון והירקון", ספר אמנון בן תור (ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, 30), ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 2011, עמ' 234–255; Andreas Lehnardt, "Christian Influences on the Yahrzeit Qaddish", 255–234 Stefan C. Reif, Andreas Lehnardt, and Avriel Bar-Levav (eds.), *Death in Jewish Life: Burial and Mourning Customs among Jews of Europe and Nearby Communities*, Boston: De Gruyter, 2014. ספר זה על שלל מאמריו בוחן במנעד בין-תחומי את ההשפעה הלא-יהודית על יהדות אשכנז בימי הביניים בנושאי טקסי הלוויה ואבל. בהקשר הבין-דתי: Gabriele Zürn, "The Jewish Burial System and the Cemetery Königstrasse/Altona during the Period of Enlightenment", *Jewish Studies in a New Europe*; Proceedings of the Fifth Congress of Jewish Studies in Copenhagen 1994. Ed. by Ulf Haxen, Hanne Trautner-Kromann, and Karen Lisa Goldschmidt Salamon (eds.), *Jewish Studies in a New Europe: Proceedings of the Fifth Congress of Jewish Studies in Copenhagen 1994...*, Copenhagen: C. A. Kongelige Bibliotek, 1998, pp. 906–912; Bruce Chilton and Jacob Neusner, *Comparing Spiritualities: Formative Christianity and Judaism on Finding Life and Meeting Death*, Harrisburg PA: Trinity Press International, 2000; Pau Figueras, "Jewish Ossuaries and Secondary Burial: Their Significance for Early Christianity", *Immanuel* 19 (1984–1985), pp. 41–57. "השפעות נכריות על הקבורה היהודית בגליל בתקופת המשנה והתלמוד", ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה כה (תשנ"ו), עמ' 356–364, ועוד.

8 לדוגמה: שלום צבר (עורך), מעגל החיים, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ס. ספר זה

4. סוגה נוספת תיקרא **ספרות נורמטיבית ופרוגרסיבית**: סוגה זו היא ספרות עכשווית המבקשת להתמודד באופן פרוגרסיבי – תוך שיחה עם ההלכה היהודית – עם אתגרי הזמן הזה נוכח מצוקות ואתגרים עכשוויים.⁹

כל הסוגות האמורות אינן נוטלות חלק בקובץ המוצע כאן. ייתכן שהדבר המאפיין אותן הוא היעדר היומרה לגעת בנושא הנדון בהקשרים רפלקטיביים-פילוסופיים.

בד בבד היו, היו שכתבו על הזיקה בין הפילוסופיה היהודית למוות. חלקם נגעו גם בהקשרים סוציולוגיים ותרבותיים,¹⁰ אולם רובם ככולם לא עסקו בגוף הטקסט ההלכתי והגיונו. מאמרים ספורים זיהו את הפוטנציאל הטמון בזיקה בין

פורס יריעה רחבה של סקירת אירועי מחזור החיים בקהילות ישראל בארצות המזרח ובקרב מגורשי ספרד. חלקו החמישי דן במיתה, בקבורה ובאבלות; אליעזר ויצטום, נמרוד גריסרו ורות מלקינסון, "אובדן, שכול ויגון אצל עולי אתיופיה: שינויים ותמורות במעבר לישראל", אליעזר ויצטום ונמרוד גריסרו (עורכים), **היבטים חברתיים, תרבותיים וקליניים של עולי אתיופיה בישראל**, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ב, עמ' 265-276; לאה חממי, "התמודדות עם שכול בקרב משפחות נפגעות טרור: היבטים אישיים ומשפחתיים הקשורים בתהליך ההתמודדות עם אובדן בן משפחה מדרגה ראשונה בפיגוע טרור על רקע לאומני", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן, תשע"ד. 9
גד דורית, "קבורה יהודית שניה: על שינויים במנהגי קבורה ביהדות", **יהדות חופשית** 27-26 (2003), עמ' 56-61; חננאל מאק, "תיקון המציאות ההלכתית במדינת ישראל על פי ההלכה", נחם אילן ויוסקה אחיטוב (עורכים), **עין טובה: דו שיח ופולמוס בתרבות ישראל – ספר יובל למלאת עי"ן שנים לטובה אילן**, עין צורים: מרכז יעקב הרצוג, תשנ"ט, עמ' 705-724; דורית פלג, "טקסי אבל פרטיים בקרב נשים לאחר הפלה", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן, תשס"ד, Conflicting Authorities: Rabbis, Physicians, Lay Leaders and the Question of Burial", David Shulman (ed.), *Meditations on Authority*, Jerusalem: Magness Press, 2013, pp. 87-100.

10 זאב לוי, **מחשבות על המוות בפילוסופיה ובהגות היהודית**, תל אביב: רסלינג, 2008; תמר רוס, "אל-מוות, חוקיות הטבע, ותפקיד ההשגה האנושית בכתבי הרב קוק", **דעת** 36 (תשנ"ו), עמ' 35-46; Neil Gillman, *The Death of Death: Resurrection and Immortality in Jewish Thought*, Woodstock, VT: Jewish Lights Publication, 1997; Neil Gillman, *Believing and its Tensions: A Personal Conversation about God, Torah, Suffering and Death in Jewish Thought*, Woodstock, VT: Jewish Lights Publishing, 2013; Michael D. Oppenheim, "Death and Man's Fear of Death in Franz Rosenzweig's 'The Star of Redemption'", *Judaism* 27, 4 (1978), pp. 458-467.

מוות, פילוסופיה והלכה,¹¹ ונגיעתם בסוגיה זו הייתה ראשונית. זיקה זו על שלל מרכיביה תהיה הבסיס לעיונו של קובץ זה: המוות והפילוסופיה של ההלכה. כדי להבהיר ולהדגים את ייחודו של שילוב זה אדרש להתבטאויותיו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק במסתו הידועה **איש ההלכה**¹² – חיבור שהיה מעמודי התווך של תחום הפילוסופיה של ההלכה בעת החדשה.¹³ לו היינו שואלים את הרב סולובייצ'יק מהי זיקת מושג המוות להלכה הוא היה דוחה כל קשר בין השניים. לטענתו – כך התבטא באיש ההלכה – ההלכה מתנגדת למוות מכול וכול:

היהדות הנאמנה, שהיא בת קולה של ההלכה, רואה במוות ניגוד עצום וסתירה מבהילה לכל חיי הדת [...] אין ההלכה מעוניינת בעולם טראנסצנדנטי כלל וכלל [...] מבכר איש ההלכה את העולם הריאלי על פני ההווה הטרנסצנדנטית, כי הרי כאן האדם יכול ליצור ולפעול ולעשות פרי, ושם אין בידו לשנות דבר.¹⁴

ההלכה היא אפוא עשייה של עולם החיים. המוות הוא ניגודה המוחלט. דחיית המוות זוכה בכתיבתו של הרב סולובייצ'יק לממדים נורמטיביים: לטענתו, "הגר"א מוילנה, ר' יוסף בר, איש בריסק, ר' חיים בנו [...] לא ביקרו מעולם בכתי הקברות ולא השתתחו על קברי אבות. זכרון המוות היה מטרידם מיגיעתם בתורה".¹⁵ כל עיסוקה של ההלכה: דחיית הטומאה (המסמלת מוות) ובקשת הטהרה (המסמלת חיים).¹⁶

11 לדוגמה, משה הלברטל, "מוות, חטא, חוק וגאולה במשנת הרמב"ן", תרכ"ץ עא, א-ב (תשס"ב), עמ' 133-162; זאב פרימר, "היחס למוות בהגות ובהלכה", אסיא כו, א-ב (תשע"ו), עמ' 129-165.

12 יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, **איש ההלכה: גלוי ונסתר**, ירושלים: ההסתדרות הציניית העולמית, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, תשל"ט.

13 ראו אבינועם רוזנק ונפתלי רוטנברג, "מבוא", הנ"ל (עורכים), **רב בעולם החדש: עיונים בהשפעתו של הרב יוסף דוב סולובייצ'יק על תרבות, על חינוך ועל מחשבה יהודית**, ירושלים: מכון ון ליר ומאגנס, 2010, עמ' 9-11.

14 סולובייצ'יק (לעיל הערה 12), עמ' 36-37.

15 שם, עמ' 39-40.

16 הבחנה ואבחנה זו מוכרת לנו כבר מכתבי ר' יהודה הלוי: "ייתכן כי הצרעת והזיבות תלויות בטומאת המת, כי המוות הוא ההפסד הכללי לגוף, והאבר המצורע דומה למת. וכן הזרע הנפסד" (הכוזרי, מאמר שני, סב). אולם לאבחנה והבחנה זו יהיו חולקים: יהודה דוד אייזענשטיין ביקש לטעון "שהוראת טומאה היא תיעוב וזוהמא והפרשה מן הקדושה", ו"טהרה היא בהירות וצחות" (מתוך: יהודה דוד אייזענשטיין, **אוצר ישראל**,

אולם הסדק בדבריו החדים של סולובייצ'יק, סדק שדרכו אני מבקש להצביע על פוריותו של המושג "מוות" להבנת עומקה של מחשבת ההלכה, מתגלה כשהוא מעיד עד כמה מקננות החרדה מהמוות ואי-הנחת מקיומו עמוק בעיסוק ההלכתי:

את פחד המוות המושרש [...] בהשקפת עולמו של איש ההלכה, מנצח הוא על ידי הדין וההלכה ומהפך את התופעה שהוא מפחד, לאובייקט של הכרת האדם, וכשצל מוות המטיל אימים עליו לובש צורה אובייקטיבית [...] של חפצא הכפוף לגברא, האימה פורחת לה כחלום יעוף. שח לי אבא מרי, כשפחד המוות היה תוקף את ר' חיים, היה הלה מתמכר בכל מוחו ורוחו להלכות אוהלות וטומאת מת, והלכות אלו הסובבות סחור סחור לעניינים חמורים ושאלות מסובכות של טומאת קבר [...] היו משקיטות את המיית נפשו ומשרות עליו רוח של שמחה וחרווה. כשאישה ההלכה ירא את המוות, הנשק היחיד להלחם בפחד נורא זה הוא החוק הנצחי של ההלכה. פעולת האובייקטיפיקציה כובשת את אימת המוות הסובייקטיבית.¹⁷

האדם השקוע בחרדה מהמוות ובאבל ממות קרוביו מוצא מזור על פי סולובייצ'יק מתהליך האובייקטיביזציה של המוות החושני-האישי. הוא מתנחם בתהליך הפיכת החרדה הסובייקטיבית למערך כללים אובייקטיבי ונצחי. בעזרת כלי ההכרה ההלכתיים הללו מתמודד איש ההלכה עם כלל הוויות החיים הנדונות בעיניים הלכתיות. נמצא אפוא שככל שהדובר טוען בתוקף שיש לדחות כל זיקה בין המוות להלכה כך גם מתחדדת האפשרות לזהות את מעורבותו של המוות ואת החרדה ממנו בעיסוק ההלכתי, ולמעשה, כך אבקש לטעון, בכל עיסוק הלכתי שהוא.

קשה לנתק את כתיבתו של סולובייצ'יק – שנכתבה באמצע המאה העשרים – מהרוחות האינטלקטואליות של זמנו. כבר העיר והאיר המחקר בכל הנוגע ליסודות הפילוסופיים הניאו-קאנטיאניים מכאן והקיומיים מכאן שעמדו ברקע

טומאה וטהרה, ה, ניו יורק: פרדס, תרע"ג, עמ' 16). הרמב"ם, לעומת זאת, הכפיף את חוקי הטהרה והטומאה למושג הקדושה והיראה: "כבר הסברנו שכל הכוונה במקדש שתיווצר היפעלות בלב הפונה אליו ושיפחד וירא [...] שלא רצוי להיכנס למקדש בכל עת [...] ואסור יתעלה על הטמאים להיכנס למקדש [...] אף אם הטהר מן הטמאות האלה אין הוא רשאי להיכנס למקדש עד אשר יעריב שמשו [...] כל זה גורם לריחוק מהמקדש ושלא יתדפקו על שעריו בכל עת [...] במעשים אלה תתמיד הַיְיָאָה ותיווצר ההיפעלות המביאה לשפלות-הברך המבוקשת" (מורה נבוכים, מהדורת מיכאל שוורץ, ג, מז).

כתביו.¹⁸ בהקשר לדיון שלפנינו: אי־אפשר לנתק בין חברי סולובייצ'יק על המוות וההלכה לבין המהלך הדיאלקטי המופיע בספרות הכללית שסבבה אותו. הרעיון שלפיו הדחייה והבריחה מהמוות הופכות לנייר הלקמוס להבנת תרבות העוסקת, לכאורה, רק בחיים, היא מהתובנות החשובות של הפילוסופיה ושל הפסיכולוגיה בתחילת ובאמצע המאה העשרים. הנה כי כן, ספרו המאלף של הפסיכולוג והפילוסוף ארנסט בקר, *The Denial of Death*, עומד על הרעיון ש"חרדת המוות היא המניע המרכזי של הפעילות האנושית".¹⁹ רעיון זה היה גם מאבני הבניין של הגותו של מרטין היידגר (כפי שאבאר במאמרי בקובץ זה). ספרות ברוח זו נפוצה באמצע המאה העשרים בחקר התרבות והפסיכולוגיה.²⁰ אולם לטענה זו של חרדת המוות, וממילא, לחשיבותה ולמרכזיותה בכל אדוות התרבות, קמו מערערים. לדוגמה, טוני וולטר סותר בספרו *The Revival of Death* את טענת בקר בכל הנוגע להכחשת המוות (וסתירתו מהדהדת

18 השפעתה של הפילוסופיה הניאו־קאנטיאנית על סולובייצ'יק נדונה בידי אביעזר רביצקי, "הכרה מדעית ודבקות רתית בהגותו של הרב סולובייצ'יק: בין הרמב"ם לניאו־קאנטיאניזם", חירות על הלוחות: קולות אחרים של המחשבה הרתית, תל אביב: עם עובד, תשנ"ט, עמ' 178–206; אבינועם רוזנק, "מברסיק למארבורג וחזרה: היצירה ההלכתית בשיעורי התלמוד של הרב סולובייצ'יק", *אקדמות ט* (תש"ס), עמ' 9–34; רייניר מונק, "לדעת את המקום: הרב סולובייצ'יק והרמן כהן על מחשבה וטרנסצנדנציה", דעת 42 (תשנ"ט), עמ' 97–124 (ועוד בכתביו של מונק בנושא זה); Lawrence J. Kaplan, "Hermann Cohen and Rabbi Joseph Soloveitchik on Repentance", *Journal of Jewish Thought & Philosophy* 13, 1 (2004), pp. 213–258 על זיקתו לפילוסופיה הקיומית בכלל ראו Abraham Sagi, "Contending with Modernity: Scripture in the Thought of Yeshayahu Leibowitz and Joseph Soloveitchik", *Journal of Religion* 77, 3 (1997), pp. 421–441; Lawrence J. Kaplan, "Revisionism and the Rav: The Struggle for the Soul of Modern Orthodoxy", *Judaism* 191, 48 (Summer 1999), pp. 290–311 זה (ראו David Raanan Hyatt, *The Redemption of Nature in the Philosophical Writings of Rabbi Joseph Dov Ber Soloveitchik*, Ph.D. Dissertation, Bar-Ilan University, 2015).

19 Ernest Becker, *The Denial of Death*, New York: The Free Press, 1975, p. ix

20 ראו Clifton D. Bryant (ed.), *Handbook of Death and Dying*, Washington: Sage Publications Inc. 2003, 1: *The Presence of Death*, part 1 ועל דרכי ההכלה המודרנת ראו Elizabeth Kubler-Ross, *On Death and Dying*, London: Macmillan, 1969. בהקשר הספרותי, ועל הקרבה למוות כמורה לחיים, ראו לב טולסטוי, "מותו של איוואן איליץ'", "איוואן איליץ' ואחרים, תרגם פטר קריקסונוב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999.

בכותרת ספרו, המהופכת לזו של בקר). לטענת וולטר, אין סביב המוות הכחשה והשתקה. להפך, יש התעוררות ושיח נרחב על המוות ופריחה של עיסוק בדרכי המוות ואופני ההלוויה שאנשים מבקשים לעצב לעצמם.²¹ יתר על כן, לטענתו, העובדה שהרפואה המודרנית מאפשרת זיהוי מוקדם של מחלות ניווניות שונות העלולות לגרום למוות, והעובדה שאפשר להאריך את חייהם של חולים המחלות אלה ולתמוך בהם גורמת לכך שאנשים רבים חיים תוך מודעות למלאך המוות המלווה אותם עם קילשונו.²²

לטענת וולטר, לא הרי השיח על המוות בעולם שיש בו שיעור תמותה גבוה עקב מלחמות,²³ מחלות והיעדר אמצעים רפואיים וסניטריים²⁴ – שם נהגו להמעיט בדיבור על המוות, לחרוק שיניים ולהמשיך לתפקד מול אתגרי הכאן ועכשיו – כהרי חברה שיש לה את המרחב ותחושת הביטחון להכיל את החצנת הרגשות, החרדות והמצוקות נוכח המוות. אלו, טוען וולטר, הם שינויים שהחלו בשנות השישים של המאה העשרים, עת השתיקה הומרה בשיח רגשי,²⁵ שגרם לשבירת הטאבו סביב סוגיית המוות.

אולם דומני שטיעון זה – וולטר הוא רק אחד מני רבים – אינו דוחק את טיעונות-יאורו של מרטין היידגר. במאמרו "מהי מטפיזיקה?" (1929)²⁶ הוא מתאר את חוסר תשומת לבנו ל"יש" עקב התעלמותנו מאפשרות ה"אין". הדוגמה לכך היא החוויה שכולנו חווים: נהיגה אוטומטית, הקלדה על מקלדת המחשב, הליכה והתנהלותנו בעולם כאנשים ונשים בריאים. רק עם קלקולו של

21 בהקשר הישראלי של תופעה זו אפשר לראות גילומים של הסוגיה באתרים עלי שלכת: הבחירה המכובדת; דרך אחרת; קבורה – אתר חופש; טקס לווייה חילוני – טקסים; אתר שי"ל ועוד.

22 כלשונו: "Add a pacemaker, remove a lump, and people may live many more decades, eventually dying of something else. But in the meantime, they are like the subjects of medieval woodcuts depicting the peasant or priest going about their business with the Grim Reaper hovering behind with his sickle, about to cut them down – not with medieval cholera or plague, but with a heart attack or the return of cancer" (Tony Walter, "The Revival of Death: Two Decades On", *University of Glasgow, End of Life Study* [online])

23 Pat Jalland, *Death in War and Peace: Loss and Grief in England 1914–1970*, 23 Oxford: Oxford University Press, 2010

24 Allan Kellehear, *A Social History of Dying*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007

25 שם.

26 Martin Heidegger, "What Is Metaphysics?" (online)

המנגנון המאפשר את הנהיגה, את ההקלדה, את ההליכה ואת שאר תפקודנו בבריאות טובה הופך מה שהיה טריוויאלי לדבר בעל משמעות חדשה. היכולת לנהוג, להקליד, ללכת או לא להיות כאוב נתפסת כאור חדש. מציאות היש יוצאת אפוא ממצבה הטריוויאלי רק אל מול חוויית ההיעדר.²⁷ הד לרעיון זה נמצא בדברי הרקליטוס, שאנו מתוודעים לבריאות באמצעות המחלה, לטוב באמצעות הרע, ולשובע באמצעות הרעב.

אולם – ממשיך היידגר – לא הרי האין של אוכל ובריאות כהרי העמידה אל מול האין המוחלט: המוות.²⁸ כאן עליי להעיר שכלל לא ברור שיש מודעות למוות בתרבות אשר בה מרבים בכתיבה ובלהג עליו. אולי אפילו ההפך. זו דרך להרחיק את המוות באמצעות הפיכתו לעיסוק קישוטי בחיינו. וולטר צדק: המוות הוא נושא שדנים ודשים בו עד דק. אבל, יטען היידגר (אם נשבץ את השניים בדיאלוג מדומיין), עיסוק מרובה אינו מעיד על התמודדות אותנטית. זאת ועוד, יש מי שיטען שתרבות השקועה בגינוני כבוד, בהנצחה עצמית ובמעמד, בהאדרת הנעורים, באופנה ובאסתטיקה, בכידור ובצחוק עושה דבר אחד: מנסה להשכיח את עובדת היותנו נידונים למוות.²⁹

יש קושי נוסף בחתירה לאותנטיות המכירה בחיוניות ההכרה במוות: ייחודו של המוות, שהוא חוויה שאיננו יכולים לחוות בתוך חיינו אלא רק באופן עקיף, באמצעות מותם של אחרים.³⁰ את מותו של האחר אנו חווים כפרידה בתוך חיינו – לעולם לא כמוות אישי.³¹ כלשונו של ויליאם ברט בשיחתו עם בריאן מאגי על היידגר: "מותי הוא דבר, שנודעת לו חשיבות עצומה בשבילי, ויחד עם זאת לא יוכל אף פעם להיות עובדה בעולמי".³²

נמצא אפוא שהשיח הנפוץ על דרכי עיצוב טקסי הקבורה החדשים, ריבוי אפשרויות הקבורה וסימני המעמד המגולמים בפאר הטקסט, הצגת הגופה בפני

Michael E. Zimmerman, *Heidegger's Confrontation with Modernity: Technology, Politics, and Art*, Bloomington: Indiana University Press, 1990, p. 115

28 רן סיגר, **אכסיסטנציאליזם: המשך ומפנה בתולדות התרבות המערבית**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1975, עמ' 191.

29 בקר (לעיל הערה 19), פרק I.

30 Martin Heidegger, *Being and Time*, Albany, NY : SUNY Press, 1996, pp. 281–285

31 שם, עמ' 287. וראו סיגר (לעיל הערה 28), עמ' 191.

32 בריאן מאגי, "היידגר והאקסיסטנציאליזם המודרני: שיחה עם ויליאם ברט", **אנשי הגות: שיחות עם יוצרים בפילוסופיה בת זמננו**, תרגם מאיר ויזלטיר, תל אביב: עם עובד, 1983, עמ' 90.

קהל המלווים³³ והעלאת השאלה "כיצד תיראה הלוויה?", החשבונות החברתיים של "מי יגיע אליה?", ההרהורים של "מה ייאמר בהספרדים?" והראגה "איזה רושם זה יעשה בעולם?", כל אלה הן דרכים של האדם לברוח מפני עובדת מותו שלו – התאינותו – והתנכרות לעובדת גבול היש ולהפסקת קיומו. העלאת שאלות אלה מניחה שיש משמעות לתשובות בעבור המת, וממילא יש בהן הכחשת המוות כאין.

ביקורת זו גם תמצא את הדת כשיח בעייתי: השיח על המטפיזיקה של חיים לאחר המוות – העולם הבא, חיי הרוח הנצחיים, עולם האידיאות, גן עדן וכדומה – הוא חלק בלתי נפרד מחוסר יכולתו של האדם להביט נכוחה על עובדת מותו. חוסר יכולת לעמוד מול האפשרות של ביטול כל האפשרויות בנוגע אליו עצמו. השיח המצוי בהגות הדתית בכלל והיהודית בפרט בדבר המוות כשער לחיי העולם הבא³⁴ אינו אפוא שיח על המוות אלא שיח המבקש לחמוק מעובדת האין של המוות; שיח שנוצר עקב חרדת המוות. העמידה נכוחה מול המוות, מטלטלת. ההכרה בכך שהמוות הוא אפשרות אמיתית בכל רגע, כלשונו של ויליאם ברט:

אפשרות נוכחת תמיד. אני עלול לחדול להיות בכל עת ובכל שעה [...] ברגע שאתה תופס, כי אפשרות זו מחלחלת לשתי ולערב של קיומך, יכול אתה לנוס מפני עובדה זו [...] או להתמוטט או להישיר מבט אליה. אם תישיר מבט אליה, כי אז תשאר אתה עצמך.³⁵

אם נשוב לסולובייצ'יק נמצא שהתבטאויותיו הן הד לדבריו של היידגר (על דרך החיוב השלילה): החל מהכחשת המוות ועד לעיסוק בו באופן של אובייקטיביזציה המפיגה את חרדתו של איש ההלכה. דומה אפוא סולובייצ'יק – על שלל ציטוטיו לעיל – נפל בכל המהמורות שמהן הזהיר היידגר. בד בבד, במאמר מאוחר יותר, משנת 1961,³⁶ יצא סולובייצ'יק חוצץ נגד ההלכה התמטית-המטפיזית המנסה להתמודד עם המוות באמצעות ספקולציות מטפיזיות.³⁷ הוא מעיד שם על עצמו, שמהלך דתי-תרבותי זה זר לו, ושהוא אינו מנסה

33 ניסן רובין, קץ החיים: טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997, עמ' 36, 40, 257-258.

34 משנה, אבות ג, א; ד, טז-יז, כב; ו, ד.

35 מאגי (הערה 32), עמ' 90 (ההדגשה במקור).

36 הרב יוסף דב סולובייצ'יק, "על בריאות הנפש לאור ההלכה", האדם ועולמו, ערך שלמה שמידט, ירושלים: ספריית אלינר, 1998, עמ' 249-278.

37 שם, עמ' 258-263.

להעניק לאֶבֶל תוכנות מטפיזיות כמענה לצער. דומני שהפער בין התבטאויותיו השונות של סולובייצ'יק נעוץ בתהליכי התבגרותו וחשיפתו הבלתי אמצעית למוות. סולובייצ'יק הצעיר, מחבר איש ההלכה, סיים לא מזמן את עבודת הדוקטור בברלין והגיע זה עתה לארצות הברית לכבוש את מקומו. ההתמודדות עם המוות הייתה בעבורו דבר חיצוני, תיאורטי, שתווך דרך העיסוק בהלכה או דרך סיפורים שסופרו על בני משפחתו בעבר.³⁸ במצבו זה הוא מביע את תקוותו שאפשר לנצח חרדה זו באמצעות אובייקטיביזציה הלכתית.³⁹

רוח זו השתנתה בכתיבתו של סולובייצ'יק הבוגר, שחיכוכו עם המוות הפך אישי לאחר פטירת אביו, אימו, אחיו ובעיקר אשתו – אשת סודו ויד ימינו – בסוף שנות השישים. לאחר כל אלה הוא הבין את מוגבלות התיאוריה בהתמודדות ישירה עם חרדת המוות⁴⁰ ואת סכנת הפיתוי המדומה לטבוע

38 "איש ההלכה ירא לפרקים את המוות, חרדת הכיליון תוקפת עליו מפקידה לפקידה. אדם חייב לקרוע ולהתאבל על מתו. ההלכה קבעה שיעורי אבלות: יום ראשון [...] שבעה, שלושים [...] מיתה וקדושה הם שני כתובים המכחישים זה את זה, ועדיין לא בא הכתוב השלישי להכריע ביניהם [...] שח לי דודי, הרב מאיר ברלין, כי פעם נזדמן ר' חיים לפונדק אחד בליבאו על חוף הים הבלטי. בבוקר בהיר אחד, כשהשכים עם השמש ויצא אל המרפסת, מצא את ר' חיים יושב – ראשו נתון בין שתי ידי, מבטו נעוץ בדמדומי הנץ החמה, כולו שקוע בחוויה האסתטית של המחזה הקוסמי המפואר הזה וכולו רובץ תחת מלנכוליה מפלחת לב ועצבות קודרת. הרב ברלין אחז בזרועו של ר' חיים ונענע בו: 'על מה אתה מיצר ודואג רבי ואלופי? האם דבר מה גורם לך חלישות הדעת?' 'כן' ענה ר' חיים, איש ההלכה, 'הנני מהרהר בסוף כל אדם – מוות'. איש ההלכה נהנה מהדר הזריחה באופק המזרחי ומגאות הים במערב, אבל חוויה זו, שהיה בה משהו מתפארת ההוויה וגיל הקיום, הביאתו לידי תוגה ו'מרה שחורה'. יופי העולם והדרו, מחד גיסא, גורל האדם, הנהנה מהוד מסתורי רק עונה קצרה העפה כחלום, מאידך גיסא, נגעו במיתרי לכו העדין [...] איש ההלכה, שהסתכל בקרני השמש הראשונות והרהר ביפי העולם ואפסותו של האדם מתוך רגש אכסטטי של שמחה מהולה בתוגה, הוא איש העולם הזה, איש המציאות הבלתי אמצעית, המתייחד עם קונו, לא מעבר לאופקים רחוקים" (סולובייצ'יק |לעיל הערה 12, עמ' 39-40).

39 שם, עמ' 66-67. בדבריו הוא משתמש בטולסטוי כדוגמה תרבותית מקבילה: הלה "ניצח את אימת המוות [...] על ידי פעולת אובייקטיביזציה של המוות בתור נושא יצירתו האומנותית" (שם, הערה 86).

40 הרב יוסף דב סולובייצ'יק, "גאולה, תפילה, תלמוד תורה", דברי הגות והערכה, ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית, 1983, עמ' 262. בסיום מאמרו "על בריאות הנפש לאור ההלכה" (לעיל הערה 36), ביאר סולובייצ'יק את טיב מאבקו של האדם עם המוות באופן שונה מבמסותו איש ההלכה. לטענתו, ההלכה האוטופית מעצבת אתיקה של סבל, המתבססת על ארבע טענות: (1) "שהרע אכן קיים והוא פסול"; (2) "אסור

ב"הם" הלא אותנטי ולהיגאל באופן מדומה מהבדידות הקיומית.⁴¹ עמדה נוספת היוצאת חוצץ נגד התמונה של בקר, היידגר ורוזנצוויג כאילו "בעיית המוות" מבטאת את הכחשתו או חרדה מפני מועלית בכתביו של שי לביא.⁴² לטענתו, בדומה לזו של וולטר, לא נכון לדבר על התגובה למוות כתגובה של חרדה והדחקה. טיעון זה עולה אצל לביא כחלק מסקירתו וניתוחו את תולדות היחס להמתות חסד ולדרכי השתלשלות התופעה או הפרוצדורה של המתות חסד, מהשיח הדתי עד לשיח הרפואי העכשווי. לטענתו, אם יש חרדה סביב המוות היא אינה מעצם התופעה ומהיותה חלק מלוז חיינו אלא היא חרדה מדרכי המיתה ורצון להימנע ממיתה כואבת או לא מכובדת. האדם המודרני – לטענתו – חדל להיות חרד ממותו שלו, בניגוד לתיאור שהוצע לעיל. ממילא גם לא נכון יהיה לתלות את ההתרחשויות התרבותיות סביב אותה חרדה מודחקת, ויש להפחית מחשיבותה כגורם מכונן תרבות. לטענת לביא, בזמננו – עת הפכו המתות החסד לפרוצדורה רפואית – אנו ניצבים מול אדם חדש שיש להבין מי הוא, זה "שהמתות חסד הפכה לו לדרך המועדפת למוות".⁴³ זה אינו אותו אדם שחרד והכחיש את עצם עובדת המיתה כמתואר לעיל. בניגוד לעבר – מסביר לביא – אשר בו מיתת חסד הייתה נתונה לחסדי שמיים, מעבר לשליטה האנושית; אירוע שאפשר רק לייחל לו,⁴⁴

להסכים עם הרע, או לבוא עמו בכרית שלום ואין למחול על מציאות הרע"; (3) האמונה ש"בעתיד לבוא, במועד רחוק כל שהוא 'בילע המוות לנצח ומחה ה' אלוהים דמעה מעל כל פנים' (ישעיהו כה, ח)"; (4) "אם האדם מפסיד בקרב מפעם לפעם והרע מנצח [...] עליו לשאת את התבוסה בכבוד ובענוות רוח" (עמ' 266-267).

41 יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, מן הסערה: על אבלות, ייסורים והמצב האנושי, ערכו דוד שץ, יואל וולוולסקי וראובן ציגלר, תרגם אביגדור שנאן, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2009, עמ' 103-128. ראו בהרחבה מאיר זבלבוקי, "בדידות, יצירה וקיום במשנתו של הרב סולוביצ'יק", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ע.

42 Shai J. Lavi, *A History of Euthanasia in the United States: The Modern Art of Dying*, Princeton: Princeton University Press, 2005; idem, "How Dying Became A 'Life Crisis'", *Daedalus* 137, 1 (Winter 2008), pp. 57-65

43 ראו שם, עמ' 3.

44 לביא מתאר את התייחסותם של המתודיסטים הנוצרים למוות בארצות הברית במאה התשע עשרה. הם ראו את רגעי הגסיסה כרגעי התרוממות הרוח. רגעים המעידים על טיב החיים הדתיים של המאמין הגוסס, רגעים אשר יש להם השפעה על איכות האמונה של הקהילה הדתית הסובבת אותו. עוד מציין לביא שהמתודיסטים ראו בתהליך הגסיסה אירוע מבחן של חיים של קדושים, של העולם הזה, שיש בו לרומם את החיים, ולא רק מעבר מהעולם הזה אל העולם הבא כמצוי בגישה הקתולית (שם, עמ' 5-6).

כיום התרחשות זו היא בת השגה טכנית וטכנולוגית.⁴⁵ השליטה עברה אפוא מידי אלוהים (או מידי איש הדת המסמל את השמיים, הניצב ליד מיתת הגוסס) לאדם (או לרופא). הגסיסה והמיתה חולְנו. בהקשר זה מסביר לביא באופן שונה מהיידגר את הסביבה המנוכרת של בית החולים ואת בדידותו של הגוסס בו. זוהי תפאורה שאינה משקפת הרחקה של המוות בידי החברה המבודדת את הגוסס, אלא תפאורה המשקפת את איבוד הממד ה"חגיגי"־מטפיזי של המיתה.⁴⁶ הנה כי כן, לטענת לביא, האדם המודרני חרד יותר ממערכות רגולציה ממסדיות שישללו ממנו את האפשרות לעצב את רגעי חייו האחרונים, וממילא יגרמו לו סבל שאפשר לחסוך בעזרת הרפואה.⁴⁷

טיעונו של לביא משכנע. הוא מרחיב את מנעד החרדות שחווה האדם מול רגעי מותו הקרבים – ואלה יקבלו ביטוי במאמרי הקובץ. אולם טיעונו אינו שומט, לדעתי, את הקרקע תחת רגלי החרדה המוכרת, שגילומה בהכחשת המוות. נכון, מרגע שהאדם מכיר במיתתו הקרבה, ולאחר שהוא עבר את תהליכי האבל על עצמו ממצב של הכחשה אל מצב של קבלה, הוא אכן משנה את כיוון חרדתו. מעתה יעסוק בדרכי עיצוב מותו תוך היישרת מבט למותו הקרב, וממילא יש כאן היעדר הכחשה.⁴⁸ אולם לא כך, לדעתי, מי שאינו ניצב מול מותו שלו – כלומר, רוב בני האדם. היכולת להילחם על הליך המתת החסד שלי הוא שלב מאוד מתקדם בהכלת המוות. רוב בני האדם יעשו כמעט הכול כדי לא להיקלע למצב זה, והדבר לא ימנע מהם להילחם על הליך המתת החסד של אחרים. בנוגע למיתת עצמם הם לא יחיו בתודעה שאינם עלול להתרחש בעוד דקה. לו היו ניצבים לפתע מול אפשרות־עוכרה זו, רובם המוחלט, לעניות דעתי, היו משנים באופן עמוק מאוד את הלך רוחם. נכון אפוא, ומתוך הפנמת טיעוניו של לביא, לנתח את ההבחנה בין היחס השונה של האדם למותו בזמנים שונים של חייו ולהצביע עליו. דומה שיש חלקים נכבדים של חיי האדם, וממילא גם של התרבות, התואמים את שלב ההכחשה, ויש שלבים אחרים התואמים את שלב ההכרה, ההכלה וההשלמה.

כיצד מגיעים אלה לידי ביטוי בתרבות האנושית? כיצד הם מקרינים על השיח של הדת בנוגע למוות? כיצד משפיעה החרדה מפני המוות על עיצוב ההלכה כמערכת העוטפת את חיי האדם הדתי?

45 שם, עמ' 5, 11.

46 שם, עמ' 11.

47 על ניסיונות הרגולציה המאפשרת את המתות החסד ראו שם, פרקים 3-4.

48 ביטוי ספרותי־ביוגרפי של תופעה זו אפשר למצוא בספרו של פול קלניתי, בטרם לכת, תרגמה צילה אלעזר, תל אביב: ספריית מטר, 2016.

כרך זה, שהוא החמישי בסדרת "פילוסופיה של ההלכה", מבקש לייסד קומה חדשה בתחום מחקרי זה ולהעמיד את המוות במרכז השיח הפילוסופי-הלכתי. ההנחה, כאמור, היא שהמוות כמעצב תרבות (על דרך הכחשתו או על דרך השיח עימו ומולו) הוא גורם תשתיתי שללא הבנתו בהקשר ההלכתי – במפורש או בנסתר – לא תובן התרבות הנדונה. כרך זה הוא יריית פתיחה המבקשת לשים על השולחן סוגיה מרכזית שכבר הפכה נייר לקמוס להבנתן של תרבויות רבות – חילוניות ודתיות.⁴⁹ השיח של מחשבת ההלכה היה עד כה חף מעיסוק במוקד זה.

במסגרת זו הצבתי כמה שאלות ונושאים מרכזיים בניסיון להתחקות אחר היחס למוות במחשבת ההלכה ובהלכה גופא. שאלות ונושאים אלה יוצרים זיקה בין סוגיית המוות לבין שאר הכלים האנליטיים המאפיינים את הפילוסופיה של ההלכה כפי שהוצגו בארבעת הכרכים הקודמים של סדרת "פילוסופיה של ההלכה": הספר עוסק (1) בסוגיית החרדה מהמוות ובכלים להתמודד עימה (בהמשך לדיון לעיל); (2) בזיקה בין החוויה האנושית להמשגות ההלכתיות ולכלים ההלכתיים בעיקר סביב סוגיית המוות;⁵⁰ (3) בהשפעתן של תפיסות מטא-הלכתיות על פסקים ועל מחשבת ההלכה בסוגיית המוות.⁵¹

סוגיות מרכזיות אלה טמונות בשני חלקיו של הספר, ואבארן להלן: הספר פותח בדיון בדרכי ההתמודדות עם חרדות המוות. בחלק זה תישאלנה שאלות כגון מה הם גוני חרדת המוות המובעים בספרות חז"ל וכיצד פיתחה מחשבת האגדה והקבלה כלים להתמודד עם חרדות אלו. כיצד חלחלו כלים אלה והפכו חלק מהשיח ההלכתי על שלל הופעותיו.

מאמרו של **ניסן רובין**, הפותח את הקובץ, שכותרתו "מלאך בין העולמות:

49 Catharine Edwards, *Death in Ancient Rome*, New Haven, CT: Yale University Press, 2007; Jonathan Dollimore, *Death, Desire and Loss in Western Culture*, New York: Routledge, 1998; Arnold Angenendt, "Fear, Hope, Death and Salvation", John H. Arnold (ed.), *The Oxford Handbook of Medieval Christianity*, New York: Oxford University Press, 2014

50 כל זה בהמשך ישיר לכלים מנתחי התרחשות המופיעים בכרך הרביעי. ראו אבינועם רוזנק (עורך), *ההלכה כהתרחשות*, ירושלים: מאגנס ומכון ון ליר, 2016.

51 ובהמשך לדיון בשלושת הכרכים הראשונים: אבינועם רוזנק (עורך), *הלכה, משה-הלכה ופילוסופיה: עיון רב-תחומי*, ירושלים: מאגנס ומכון ון ליר, 2011; אבינועם רוזנק ודפנה שרייבר (עורכים), *ההלכה: הקשרים רעיוניים ואידאולוגיים גלויים וסמויים*, ירושלים: מאגנס ומכון ון ליר, 2012; אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), *עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה*, ירושלים: מאגנס ומכון ון ליר, 2008. כעת, הדיונים ממוקדים בסוגיית המוות על שלל ענפיה.

מלאך המוות בתפיסת חז"ל", מציע להשקיף על החרדה מפני המוות מנקודת מבט סוציולוגית. לשון אחר: "עד כמה קובעות החברה והתרבות את יחסינו ואת עמדותינו כלפי המוות?". רובין סוקר את האמצעים התרבותיים המתווכים בעבורנו את המוות ומתרכז בדמותו של מלאך המוות (שאינה מופיעה במקרא, במשנה ובתוספתא). הוא עוקב אחר תהליכי חלחולה של דמות חדשה זו לשיח חז"ל, מעצבי ההלכה והאגדה.

ההתוודעות לחרדת המוות בהקשר הקבלי, וממנו להלכה, נפרשת במאמרו של משה חלמיש, "החיים והמות אחים" או 'מות וחיים': מוות שהוא חיים". המאמר פורש יריעה רחבה ועוקב אחר גלגולי רעיונות קבליים שיש בהם רגשות אנושיים ונטפי ניחומים תוך יצירת תחושה – או ודאות – שרגע המוות אינו סוף פסוק. בתוך כך עומד המאמר על חשיבות דרכי המיתה (כמיתת נשיקה); על סוגיית גוף ונפש; על מושגי הצדיק ועל גלגולי נשמות נוכח המוות; על חשיבות ותפקיד המוות ליחיד ולציבור; על חשיבות המצבה והזיכרון; על תפקיד תלמוד תורה, ילדים, תלמידים וקברי צדיקים מול המוות והחרדה ממנו.

מפגש עם משנה קבלית בעלת משקל בנוגע למוות ועם דמות הלכתית מרכזית נמצא במאמרו של שלמה קסירר, "מטפיזיקה ופסיכולוגיה של האַבְל בהקדמת הרמב"ן לתורת האדם". קסירר מצביע על תובנותיו הפסיכולוגיות של הרמב"ן ועל ארבע התגובות הפסיכולוגיות לאבל שהרמב"ן מאבחן: הכחשה, כעס, ייאוש ונתק. אל מול ארבע תגובות טבעיות אלה מציב הרמב"ן את הטענה שהטבע האנושי האידיאלי אינו אמור למות ושהאדם ראוי לחיי נצח – כל זה חלק מתפיסת המצוות של הרמב"ן. בהקשר זה משווה קסירר בין משנות הרמב"ן והרמב"ם ובין דרכי הבנתם את מכניזם המוות, את סוגיית הישארות הנפש ואת נחמתם השונה אל מול המוות המצוי. תוך התחקות אחר חלקי המחלוקת מבאר קסירר את משמעות האמון בעולם, את הציפייה לתיקונו, את פתיחת הלב ברפואת וברגישות ואת טיבה של תשובת אמת.

על היות ההלכה ריטואל המלווה חוויות של ההולכים למיתתם ועל תרומתו של ריטואל זה בסיטואציה זו דן מאמרה של מוריה רחמני, "כוסית עם המוות מרימים": הבניית המוות וביטוי זהות בקיום ריטואלי במצב טראומתי בשואה". רחמני מנתחת ריטואלים הלכתיים נוכח המוות בסיוע תוכנות מהשדה הפסיכולוגי, ובד בבד תורמת נדבך חשוב למחקר דרכי הקיום הרתי בשואה. רחמני בוחנת את טיבו של הריטואל – המעשי והמוזיקלי – ומבהירה את צדדיו כמדחיק או מְבַנֶה. היא מדגימה כיצד התמודדה ההלכה עם טראומות: בין אם זו טראומה מתמדת ומתמשכת בין אם היא פתאומית וסופנית. רחמני גם חושפת כיצד הריטואל מבנה זהות ומעניק משמעות למוות.

שער זה נחתם במאמרו של אבינועם רוזנק, שכותרתו "על החרדה: דגמים

של חרדה נוכח המוות והקשרם ההלכתי". המאמר פורש כמה חרדות בסיסיות נוכח המוות, המוכרות בספרות הפילוסופית בפרט והמחקרית בכלל – כמתואר לעיל – ומצביע על ביטויים בספרות חז"ל: חרדת האנרכיה (בהיעדר המוות); החרדה ממשפט אמת; היות המוות מראָה לחיי אדם ונקודת סיכום; החרדה מאיבוד השליטה של הגוסס; חרדת המעבר ממצב אחד למשנהו וחרדת האיון. רוזנק מעיר על כך שעיקר החרדות אינן מן המוות עצמו אלא מחוויית המיתה והחיים שאחריה, ומצביע על השתלבות חרדות אלה בהקשרי מחשבת ההלכה. חלקו השני של הספר שב ומראה שאין הלכה ללא מטא-הלכה (או בלשון פיוטית יותר: ההלכה העוסקת במוות איננה אי). אשר על כן, כותרת חלק זה היא "הלכה ומטא-הלכה בסוגיית המוות". חלק זה מכיל חמישה מאמרים המתבוננים על סוגיה זו מצדדים שונים:

מיכאל בריס מראה במאמרו "חלל ומרחבים לא קדושים: דיני טומאת המת בתודעה ההלכתית" כיצד חוויית המוות והחיים מגולמת במושגים הלכתיים ושאלניזה של מושגים אלה מבהירה תמונות שונות לחלוטין של טומאה וטהרה בהלכה. בריס מצביע על שתי שפות הממשיגות באופנים שונים את הטומאה, וממילא, את משמעות המוות. השפה האחת מוחשית ודינמית. יש בה מושגים של תנועה: טומאה העוברת ממקום למקום. טומאה זו זורמת, נעצרת, נחסמת, עולה ויורדת. אבל לצידה יש גם שפה מרחבית. זו מגדירה אוהל מת כמקום טמא; מעמדה נגזר ממקומה אל מול המת. זו שפה סטטית והיא אינה כבולה לממדי זמן ותנועה. בריס מצביע על השלכות שתי תפיסות שונות אלו ועל האופן שבו הן מחלחלות לכל תחומי ההלכה העוסקת בסוגיה.

הבהרת פן נוסף בסוגיית המוות סביב ספרות חז"ל נמצאת במאמרו של **יעקב שפירא**, "כיבוד הורים לאחר מותם: זיכרון, המשכיות או הצלה", על איבוד הורים ועל תהליכי הזיכרון בהקשרים הלכתיים-תיאולוגיים ופסיכולוגיים. במאמרו מחדד שפירא את סוגיית הקשר בין מוות לזיכרון: כיצד מחלחל המוות אל החיים דרך חובת הזיכרון וכיצד מתמודדת ההלכה עם חובת הזיכרון של מתים שיש להם משקל משמעותי בחיי החיים. שפירא משלב חומרי אגדה והלכה ומצביע על הפער המשמעותי בין מקורות ארץ ישראלים למקורות כבליים. מכל אלה הוא מעלה תוכנות עומק על המוות בכלל ועל יחסי הורים וילדים בפרט. דיונו נוגע במחלוקת התלמודים באשר לטיב חובת הבן לכבוד את הוריו לאחר מותם; עד כמה הילדים הם המשך של הוריהם ועד כמה הם דמויות עצמאיות. הוא דן בעוצמת היתר של חובת כיבוד הורים לאחר מותם; בדיון הצלת האב מדינו בעולם הבא (והמחלוקת על היתכנות פעולה זו) ובאפשרות גאולת האב מגורלו לאחר מותו בידי בנו, בתרבות הרומית.

מאמרה של **עירית עופר-שטרק**, "שיקולים ערכיים בדיון ההלכתי על קביעת

רגע המוות: הרב אליעזר יהודה ולדנברג והרב שלמה גורן, מציעים את הדיון ההלכתי אל העת החדשה. מאמרה דן בסוגיה ביו־אתית והלכתית שתפסה מקום בזמננו, והיא מצליחה להצביע על יסודות הוויכוח הפילוסופי הטמונים בפולמוס זה. עופר־שטרק מסבירה את גישתם השונה של ולדנברג ושל גורן בכלל, ואת הסוגיות ההלכתיות הקשורות לדיוניהם בביו־אתיקה, לקביעת רגע המוות ולדיון על השתלת איברים, בפרט. היא מראה כיצד מושפעת קביעת רגע המוות ממערך של שיקולים ערכיים ומתפיסות עולם סובייקטיביות, ועוקבת אחר דרכי טיעוניהם של הפוסקים הללו, אחר נרטיב פסיקתם, אחר יחסם להתפתחות המדע והממסד הרפואי ואחר ההשפעה של תפיסות נטורליסטיות על מחשבתם.

הדגמה מרתקת לכך שאי־אפשר להפריד בין תפיסת המוות לבין הדרך אשר בה תופס האדם את עצמו בעולם נמצאת במאמרם של שרון שלום ואבינועם רוזנק, "מות משה: שני מדרשים ושתי אסכולות הלכה". המאמר חושף את הקשר בין האגדה להלכה בנוגע לסוגיית המוות ואת הפער התהומי בין מחשבת ההלכה של חז"ל לזו של ביתא ישראל מאתיופיה. שלום ורוזנק מנתחים את הפער בין מדרשי מות משה במדרש רבה לסיפור "מותא מוסא". הם מצביעים על ההשלכות ההלכתיות הדרמטיות של פער זה, שאולי אחת הדוגמאות המובהקות לו היא היעלמותם המוחלטת של דיני פיקוח נפש בביתא ישראל.

מאמרו המקיף של יהודע עמיר, "לחיות עם זכרם של החיים שתמו: התמודדויות רפורמיות עם היחס למוות ולחיים", נועל את החלק השני. עמיר מנתח את הפערים בין דרך ההתמודדות הליטורגית המסורתית לבין זו שהתפתחה בליטורגיה הרפורמית בנוגע למוות, ואת ההקשרים החינוכיים, הקהילתיים והפסיכולוגיים של פערים אלה. עמיר מצביע על הרגישות של הליטורגיה הרפורמית בהתמודדותה עם האובדן ועם הפרידה תוך הימנעות מאמירות תיאולוגיות על הנצח ועל העולם הבא. הוא סוקר את היחס למוות במצעי היהדות הרפורמית, בתיאולוגיות שהתפתחו בתנועה, בכתיבה ההלכתית הרפורמית, בדרשות מנהיגי קהילות רפורמיות וכליטורגיה הרפורמית. כל זה תוך שילוב משנתם של עמנואל קאנט ופרידריך שליירמכר, מרטין בוכר ופרנץ רוזנצוויג, הרמן כהן, אמיל פקנהיים ויוג'ין בורוביץ בזיקתם לדיון.

גרעינו של ספר זה בקבוצת מחקר שהתכנסה במכון ון ליר בירושלים (כשנת 2012). קבוצה זו הניבה גם כנס רב־משתתפים. הכנס הכיל גם רב־שיח מרתק בנושא "הכחשת המוות: פסיכולוגיה ופילוסופיה של ההלכה", שמשתתפיו היו רענן קולקה, דניאל אפשטיין וחביבה פדיה. הקובץ נועל אפוא בהנגשתו של רב־שיח זה על שלל תובנותיו הפילוסופיות, פסיכולוגיות, מדרשיות והגותיות־יהודיות בדבר דרכי ההתמודדות עם המוות.

הרתיעה מן המוות והמחשבה עליו הן מזרעי העיסוק הפילוסופי; הן שער

למחשבת האדם על שלל מרכיביה; הן מיסודות דרכי עיצוב הדתות. הנכון לכל התרבויות והדתות נכון גם ליהדות בכלל ולהלכה היהודית בפרט. קובץ זה הוא אפוא הטמנת זרע באדמת המחקר. אני תקווה שזרע זה ילך ויצמח. נושאים רבים עוד צריכים גילוי וחשיפה, ניתוח והנהרה נוכח האוריינטציה המוצעת כאן, ואלה חובקים את הספרות ההלכתית כולה.

אחתום את דבריי בשני סיפורים דומים והפוכים המגלמים את מרכזיותו של המוות כמכונן של שיח הלכתי. הסיפורים מתארים שני רגעים שונים מאוד המסבירים את המניע שהפך את עקיבא לרבי עקיבא – אותו תלמיד חכם הנושא את עיצוב מסורת התורה שבעל-פה על כתפיו. שני הסיפורים נוגעים בשני הקצוות של חיים ומוות, ושני הקצוות משקפים את היפוכם: בסיפור החיים יש ממד של מוות, ובסיפור המוות – ממד של חיים.⁵² זאת ועוד, שני הסיפורים על רבי עקיבא משוחזרים עם תובנותיו של פרויד בדבר ההיפוכים והזיקות בין מיניות למוות.⁵³

בסיפור אחד מתוארת תחילת דרכו של עקיבא בתורה. זהו סיפור של תשוקה גדולה של רועה צאן – עקיבא – לרחל, בתו של כלבא שבוע, תשוקה שרחל השכילה לתעל ללימוד תורה ולהתפתחות רוחנית. המדרש מתאר את האהבה הגדולה, את מחיר הניתוק והניכור מאביה של רחל, שהשניים היו מוכנים לשלם על אהבתם, ומספר על שליחתו של ר' עקיבא בירי רחל כלתו ללמוד תורה כתנאי למימוש אהבתם: "אמרה לו: אם אתקדש לך תלך לבית המדרש? אמר לה: הן. נתקדשה לו בצנעא ושלחה אותו".⁵⁴ אהבה זו חוללה ניתוק פיזי של עשרים וארבע שנה. ר' עקיבא הכיר ברחל כמקור גדולתו עת הגיב לתלמידיו, שדחפו את רחל ממנו כיוון שניתוקו ממנה גרם לה להיתפס בעיני תלמידיו כאישה זרה, ואמר: "שלי ושלכם – שלה הוא". כך התגלגלה תשוקה מינית, תאוות חיים, ללימוד תורה אינטנסיבי, שהתאפשר לצד ניתוק פיזי. תמונת תשליל לסיפור זה מופיעה במסכת שמחות ד, יט:

אמר רבי עקיבא: זו היתה תחילת תשמישי לפני חכמים. השכמתי ומצאתי הרוג אחד והייתי מטפל בו בשלשה תחומי שבת וקרי: המרחק שעשה ר' עקיבא עם גופת המת – כשלושה קילומטרים| עד שהבאתיו למקום קבורה

52 ראו בעניין זה דולימור (לעיל הערה 49).

53 ראו זיגמונד פרויד, מעבר לעקרון העונג, כתבי זיגמונד פרויד, תרגם חיים איזק, תל אביב: דביר, 1975, ד, עמ' 170-138. ביקורת על דברי פרויד אלה אפשר למצוא בספרו של בקר (לעיל הערה 19), אבל היא חורגת מגבולות מבוא זה.

54 בבלי, כתובות סב ע"ב-סג. במקור: אמרה ליה: אי מקדשנא לך אזלת לבי רב? אמר לה: אין. איקדשא ליה בצניעה ושרתיה".

וקברתיו, וכשבאתי והשערתי דברים לפני חכמים, אמרו לי: על כל פסיעה ופסיעה שהיית פוסע מעלין עליך כאילו היית שופך דמים, ודנתי קל וחומר בעצמי, ומה אם עכשיו, שנתכוונתי לזכות חטאתי, אילו נתכוונתי למעט, על אחת כמה וכמה! וכשהיו אומרים דבר זה לפני רבי עקיבא, היה אומר: זו היתה תחילת זכותי.⁵⁵

סיפור זה מחליף את התשוקה המינית בחרדה ממעשה חילול גופת המת. חרדה של עקיבא, שבורותו הביאה אותו להיות נאשם בדבר השקול לשפיכת דמים. טלטול הגופה מעבר למותר – טוענים חכמים – נתפסת "כאילו היית שופך דמים".⁵⁶ זעזועו מהפער בין כוונתו למעמדו בעיני החברה ההלכתית הביאו להשתלם בלימוד ולהפוך ל"רבי עקיבא".

שני סיפורים אלה מבטאים שילוב בלתי ניתן להתרה בין תשוקת וחרדת חיים ומוות לבין השתלמות בהלכה וכינון מערכותיה. אני תקווה, כאמור, שבניית זיקות ושילובים אלה תעורר את השיח המחקרי של הפילוסופיה של ההלכה לבחינה רחבה הרבה מעבר לקובץ הנתון, המבקש להתחיל מהלך עיוני זה.

זכות וחובה נעימה לי להודות מקרב לב לכל העוסקים במלאכת הוצאתו של ספר זה לאור במסירתו, במאור פנים וביד מקצועית. תודות לקוראים בשלבי השונים של קובץ זה בשלבי השונים, שהעבירו את המאמרים תחת שבט ביקורתם ושיפרו את המוצר המוגמר.

55 אבל רבתי הנקרא מסכת שמחות (תל אביב: העובד הדתי, 1949, עמ' לד).

56 ראו חנן גפני, פשוטה של משנה: עיונים בחקר ספרות חז"ל בעת החדשה, רעננה: הקיבוץ המאוחד, תשע"א, עמ' 148, והערה 52 שם. ספרו זה של גפני הולך בעקבות חיבורו של הירש מנדל פיניליש, דרכה של תורה, וינה 1861. שם, עמ' 142, מצטט פיניליש את הסוגיה בירושלמי, נזיר ז א, נו ע"א, המביאה דיון בין ר' עקיבא לר' אליעזר על אודות הלכות מת מצווה, המקביל לתיאור לעיל: "אמר רבי עקיבה: כך היתה תחילת תשמישי לפני חכמים. פעם אחת הייתי מהלך בדרך ומצאתי מת מצווה וניטפתי בו בארבעת מיל עד שהבאתיו למקום הקברות, וקברתיו. וכשבאתי אצל רבי אליעזר ואצל רבי יהושע אמרתי להם את הדבר. אמרו לי: על כל פסיעה ופסיעה שהיית פוסע מעלין עליך כאילו שפכת דמים. אמרתי, אם בשעה שנתכוונתי לזכות נתחייבתי, בשעה שלא נתכוונתי לזכות על אחת כמה וכמה! באותה שעה לא זזתי מלשמש חכמים". לדעת פיניליש, מכיוון שפרשת מת מצווה היתה קו פרשת מים בעיסוקו של ר' עקיבא בתורה, הוא גם הרבה לעסוק בה. כן ראו חנוך אלבק, ששה סדרי משנה, סדר נשים, תל אביב: מוסד ביאליק, תשמ"ט, עמ' 392.

שלמי תודה לאנשי מאגנס, יהונתן נדב – מנכ"ל מאגנס – שניצח על המלאכה, לעורך הראשי בני מר, לעורך הלשון יהושע גרינברג ולרם גולדברג שהביא את הפקת הספר ליעדו בבטחה.

תודתי מקרב לב גם לעומד בראש מכון ון ליר בירושלים, פרופ' שי לביא, על תמיכתו בספר ועל האפשרות לכונן את מחקריי בנושאים אלה בין כותלי המכון. יישאו ברכה גם כל המסייעים לספר זה בקרב מכון ון ליר. עבודתן הקפדנית של ד"ר טל כוכבי וגב' יונה רצון סילקה מהמורות ושיפרה מאוד ספר זה. תודתי להן מקרב לב. מכון ון ליר הוא בעבורי בית נעים ומרחיב רוח. שלמי תודה לפרופ' גבי מוצקין, הרב נפתלי רוטנברג, ד"ר דפנה שרייבר וגב' שירה וולפנון-ברוק שסייעו בכינון הכנס שעמד בתשתית ספר זה.

תודות מקרב לב לידידי צבי יקותיאל (קותי) על עצתו, עזרתו ותבונתו בכל הנוגע להוצאת ספר זה לאור.

תודות על כל אלה, ויעמדו כל העוסקים במלאכה על הברכה.

אבינועם רוזנק

ירושלים, ניסן תשפ"א